

O PISANJU ZAREZA

Stjepan Babić

Prije nego progovorim o pisanju zareza, potrebno je reći nekoliko riječi o interpunkciji kao cjelini jer je zarez dio interpunkcijskih znakova, rečeničnih znakova, koji se u hrvatskome pravopisnom nazivlju lijepo nazivaju *razgodci*.

Interpunkcijskih sustava ima više, ali su uglavnom poznata dva:

1. gramatička ili vezana interpunkcija,
2. logička ili slobodna interpunkcija.

L. Spalatin prvu naziva strukturna, a drugu prozodijska, ali se kriteriji u svemu ne podudaraju pa ću malo kasnije nešto reći o tome.

Većih problema s glavninom razgodaka nema, ali oni se stavljaju po već ustaljenim pravilima i svi se pravopisi većinom slažu pa je način njihova pisanja ustaljen, osim možda kojih pojedinosti, stoga ih iz ovih razmatranja možemo izostaviti, a zadržati se samo na zarezu. On je pravi problem, a po njemu se uglavnom i razlikuju navedene interpunkcije.

Po gramatičkoj interpunkciji zarez označuje gramatičke (sintaktičke) strukture, i on se u načelu među surečenicama piše bez obzira bile povezane veznicima ili ne.

Takav se način upotrebljava u njemačkome jeziku i odatle su ga preuzeli i dalje razvijali svi slavenski narodi pa je i u Hrvata bio primijenjen u Brozovu i Boranićevu pravopisu.

Po logičkoj interpunkciji zarez prvenstveno označuje logičke cjeline i među vezničkim se rečenicama uglavnom ne piše. Upotrebljava se u engleskom jeziku, a nešto drukčije u francuskom i drugim romanskim jezicima. Odatle je preuzet u srpski i primijenjen je u Belićevu pravopisu.

Kad se promatra sam način stavljanja zareza po jednom i po drugom načinu, tada se vidi da razlika nije tako velika kako proizlazi iz samih naziva jer svaki način ima svoju logiku i svoju gramatiku. I u gramatičkoj se mora paziti na logiku i pisac na mnogim mjestima sam odlučuje hoće li staviti zarez ili neće. Logička je interpunkcija vezana uz mnoge gramatičke kategorije i tako je pisac na mnogim mjestima vezan određenim pravilima.

To znači da niti je gramatička interpunkcija nelogična, niti je logička slobodna ili čak agramatična. To je već uvidio i A. Belić te u svome poznatome članku *O stavljanju zapete*¹ smatra da se tzv. logička ili slobodna interpunkcija može zvati sintaktička (sintaksička).

L. Spalatin iznosi dva nova naziva prozodijska i strukturna.²

Prozodijska mu je ona koja u pismu signalizira neke elemente govora (zarez npr. stanka u govoru), a strukturna kad signalizira granice među strukturama.

Dakako ni jedna interpunkcija nije čista jer ima elemenata i jednoga i drugoga.

Zarez označuje i stanku i elemente jezične strukture. Prema tome je njegova uloga dvoznačna.

No kako je svrha svih pravila da tekst načini jasnim, jednoznačnim, pa i ovdje moramo razmotriti ulogu zareza u tom smislu. No da ne bismo zapali u teoretska

¹ *Naš jezik*, knj. 1, Beograd, 1950, str. 7–23.

² Još o tzv. logičkoj interpunkciji, *Hrvatski tjednik*, Zagreb, 1971.

razlaganja koji naziv zapravo što označuje i koji je najbolji, ostat ćemo pri uobičajenim nazivima *gramatički* i *logički* razumijevajući pod njima osnovni sadržaj kako je obuhvaćen u Boranićevu i Belićevu pravopisu.

Kad se promatra upotreba zareza po gramatičkoj i logičkoj interpunkciji, onda se vidi da je razlika uglavnom na onim mjestima gdje je zarez zalihostan (redundantan).

Kako je zalihost važan pojam, potrebno je o njemu reći nekoliko riječi. Kad je glavna rečenica na prvom mjestu, a veznička na drugom, onda veznik označuje početak druge strukture pa zarez nije potreban. On se tu može staviti, ali i ne mora jer je granica signalizirana i drugim sredstvima.

To znači da njegovo pisanje na takvu mjestu podliježe dogovoru, i da zato jedan pravopis može propisati ovako, a drugi onako, bez štete za jasnoću jer tu značenje ne zavisi o pisanju ili nepisanju zareza.

Na primjer F. Mažuranić u pripovijeci *Šakal* prvu rečenicu je napisao ovako:

*Gladan se lav uvuče u šakalovu kuću, pa ga čeka, da ga pojede.*³

Izostavili mi zareze na oba mjesta, ništa se posebno neće dogoditi jer veznici *pa* i *da* označuju početak novih struktura i sve ostaje jasno. To pokazuje da je tu zarez zalihostan.

Kad takvih signala nema, kao što je u bezvezničkim rečenicama i kad je zavisna ispred glavne, onda se zarez stavlja po objema interpunkcijama.

Međutim i u bezvezničkim rečenicama i u rečenicama u kojima je zavisna ispred glavne i bez zareza su u većini njih granice među rečenicama jasne. Promatranjem primjera u kojima je zavisna ispred glavne pokazuje se da je u 80–90% primjera, a možda i više, i bez zareza jasno gdje završava zavisna rečenica, a gdje počinje glavna.

Kad se to zna, onda bi se moglo postaviti pravilo da se zarez piše samo po semantičkom kriteriju, ako je potreban za razlikovanje značenja, ako nije, ako je zalihostan, tada se ne mora pisati. Dosad je pravilo bilo opće. Da se osigura jednoznačnost u onih dvadeset, deset ili još manje posto, zarez se pisao u svima, zbog jednostavnosti pravila, određene formalizacije i tako je postignut automatizam da se ne mora svaki put razmišljati je li zarez zalihostan ili nije.

U praksi se i ne razmišlja, čak se i ne misli na redosljed rečenica, jer su mnoge rečenice zavisne ispred glavnih sasvim obične pa se samo uvjetno može govoriti o inverziji,⁴ te se često iza zavisnih i ne stavlja zarez, a kako je često zalihostan, to i pravilo o pisanju zareza u takvim primjerima može biti predmet dogovora. Može se postaviti pitanje je li opravdano da se zarez automatski stavlja iza svih zavisnih rečenica kada dolaze ispred glavne ili samo iza onih u kojima granica nije jasna.

Mogućnost da se to pravilo promijeni već je ostvarena. U Aniće–Silićevu pravopisu piše:

»Zbog tijesne značenjske veze zavisnog i glavnog dijela moguće je ponekad odstupiti od toga općega pravila (posebno tamo gdje je između zavisnog i glavnog dijela jasna granica)! Tako je moguće pisati T k o se s time ne slaže, neka digne ruku i T k o se s time ne slaže neka digne ruku.

³ *Od zore do mraka*, Zagreb, 1927, str. 125.

⁴ Mogao bi tko misliti da je ovdje inverzija kriterij jer da je red rečenica preokrenut. Međutim to bi bio sasvim formalan kriterij jer su mnoge zavisne rečenice normalno ispred glavnih, npr. pogodbene, vremenske... Drugo je kad se traži da se zbog inverzije piše zarez iza prezimena kad je iza njega ime jer je to prava inverzija i zarez mora doći radi razlikovnosti.

Takvo pravilo ne vrijedi kad granica između zavisnog i glavnog dijela ima razlikovni karakter. Usp.: Što je rekao, njemu nije jasno i Što je rekao njemu, nije jasno.⁵

Nevolja gramatičke interpunkcije bila je u tome što se po njoj zarez pisao prečesto, a zalihosno, tj. nepotrebno.

Zapaža se određen otpor nepotrebnom, zalihosnom pisanju pravopisnih znakova i spontano napuštanje nekih pravila koja traže zalihosno pisanje.

Znam da su se hrvatski književnici bunili protiv gramatičke interpunkcije i zbog toga su lako prihvatili logičku, iako nikad dosljedno, jer komocija ima veliku ulogu pri dosljednoj upotrebi određenih pravila.

Kad prevladava pravilo da se zarez ne piše kad je zalihostan, dovodi do toga da se sada u Hrvatskoj zarez često ne piše i ispred suprotnih veznika, pa čak tako pišu i mnogi hrvatski lingvisti. Budući da je i pravilo o pisanju zareza ispred suprotnih veznika, a time i suprotnih rečenica arbitrarno, moglo bi se napustiti, a time smanjiti pravila o pisanju zareza za jedan kriterij.

Pisanje po logičkoj interpunkciji ima takođe svoju krajnost. Ona dopušta da se tekst neprirodno cjepka. Tako npr. kod mnogih srpskih pisaca, i lingvista, nalazimo opet pretjeranu upotrebu zareza. Kao ilustraciju dovoljno je uzeti *Roman o Londonu* Miloša Crnjanskoga i otvoriti bilo koju stranicu da se to vidi. Evo samo jednoga primjera: *Nikad, nigde, nije, to, pre, čuo.*⁶

Iako je primjer kuriozitetan, ipak se ne može reći da je iznimka, prije bi se moglo reći da je pravilo.

Svako pravilo treba upotrebljavati s mjerom.

Kad su hrvatski lingvisti, a preko njih i hrvatska javnost, prihvatili tzv. logičku interpunkciju, a nisu je odbacili ni kad su mogli, učinili su to zato što im se čini primjerenijom od gramatičke. Prihvatili su je u onom smislu kako je izneseno u novosadskom pravopisu uz neke korekcije. Dakako, da će biti potrebne još neke promjene, neka usavršavanja. Da bi se to moglo, potrebno je pogledati još neke nedostatke.

Prihativši dobra načela, autori novosadskoga pravopisa napravili su nekoliko pogrešaka u njihovoj primjeni.

Pošli su od veoma apstraktnoga Beličeva načela. Prof. Belić piše:

»Sve što je u mišljenju našem povezano vezama zavisnosti, dakle najtešnim vezama koje se zamisliti mogu, ne može biti odvojeno pri pisanju i obrnuto, sve što je odvojeno u mišljenju ne može biti spojeno pri pisanju. To je glavno ili osnovno pravilo svake razumne interpunkcije. Protiv njega ne može imati niko ništa. Ali primena tako opšteg pravila na neobično mnogobrojne jezičke pojave u pojedinim slučajevima nije laka. Zato ću se ja ovde zadržati malo na tome načelu i pokušati da ga osvetlim sa različitih strana.«⁷

Oni to apstraktno pravilo preuzimaju jer kazuju:

»U sistemu slobodne (logičke) interpunkcije osnovno je načelo da se ono što je u mislima tijesno međusobno povezano i predstavlja jednu cjelinu ni u pisanju ne rastavlja i da se, obrnuto, dijelovi koji čine cjelinu za sebe odvajaju zarezom od ostalih dijelova rečenice.«⁸

⁵ Str. 24.

⁶ Drugo izdanje, Beograd, 1972, 1. knj., str. 17.

⁷ N. dj., str. 10.

⁸ *Pravopis hrvatskosrpskoga književnog jezika*, Zagreb–Novi Sad, 1960, str. 92.

Polazeći od tako apstraktnih načela, ne mogu se izraditi razložna i svrhovita pravila.

Drugo je što su pogrešno shvatili načela takozvane logičke ili slobodne interpunkcije. Polazeći od samoga naziva, smatrali su da u svakoj kategoriji pravila treba uznastojati da searez može pisati, ali da se i ne mora, da interpunkcija bude i »slobodna« i »logička«. Pobojali su se čvrstih pravila jer su mislili da bi se ogriješili o logičku ili slobodnu interpunkciju kad bi pisanje zareza čvrsto vezali uz koju gramatičku kategoriju. Bojali su se da ne bi upali u grijeh gramatičke interpunkcije jer da bi im se moglo prigovoriti: što ste napustili gramatičku interpunkciju kad ipak primjenjujete njezina pravila.

To se lijepo vidi iz pisanja zareza ispred suprotnih rečenica.

Već je A. Belić pogriješio kad je u svome pravopisu napisao:

»Može se desiti da koja razdvojna svezica (*a, ali* i sl.) nema pravoga razdvojnog značenja; tada se ne odvaja zapetom. Može se napr. reći *Gleda i ne vidi*, ili *Gleda a ne vidi*, ili *Gleda ali kao da ne vidi* ili sl.; tu je isti pojam: *gledajući ne vidi*, pa ni u jednom od gornjih slučajeva zapeta ne bi bila potrebna.«⁹

Naime on je postavio pravilo: »Kada su upotrebljene razdvojne svezice, onda pred njima stoji zapeta«¹⁰, a onda valjda pomislio da ne bi bilo dobro da to bude opće pravilo, nastojao da to poništi. Primjeri koje navodi, potpuno su neadekvatni jer tu dođu jest isti smisao, ali te rečenice nisu iste. Za treću to i ne treba dokazivati. Dovoljno je da dokažemo da nisu prve dvije, kao što nisu. Prvom se rečenicom samo konstatira činjenica i ništa više. U drugoj se izriče suprotnost, i to suprotnost prevarenoga očekivanja. Konstatira se najprije činjenica da gleda i onda se iz te činjenice normalno podrazumijeva da vidi, kad već gleda, a onda se usporednom rečenicom ističe suprotnost: iako se očekuje da vidi, on ipak ne vidi.

Ako se promatraju hrvatske i srpske rečenice s veznikom *a*, ne može se naći ni jedan suvremeni primjer u kojem bi *a* bio sastavni veznik, a ipak autori novosadskog pravopisa smatraju da takvih primjera ima.

Govoreći o stavljanju zareza ispred suprotnih veznika, nisu onako odlučni kao Belić jer prvo pravilo donose ublaženo:

»Kada se jedan dio rečenice s prethodnim vezuje nekim suprotnim veznikom, a ovaj stvarno označava suprotnost, onda se ispred njega obično pišearez...«¹¹

A odmah zatim:

»Ali ako se, i pored suprotnosti, cio izraz osjeća kao jedna cjelina ili je suprotnost samo formalna,arez se ne mora pisati:

Mlad a hitar. – Nije dvoje već troje. – Jedna ali vrijedna.«¹²

Sve su te rečenice suprotne, ne samo formalno jer je prva stilska igra. *Mlad a* – znači da se očekuje neka suprotnost, a onda dolazi nešto što nije suprotno, ali ta se stilska igra može ostvariti samo zato što je *a* nosilac suprotnosti. Ostale primjere nije potrebno ni tumačiti jer ne može biti nikakve sumnje da su suprotne pa autore spašava samo prvi dio pravila.

⁹ *Pravopis srpskohrvatskog književnog jezika*, Beograd, 1950, str. 88.

¹⁰ Isto, str. 83.

¹¹ *Pravopis hrvatskosrpskoga jezika književnog*, str. 94.

¹² Isto.

Slično je i sa zarezom ispred suprotnih rečenica. Kažu:

»Između suprotnih i isključnih rečenica, i kada su vezane bilo kojim veznikom, zarez se redovno piše.«¹³

A malo zatim:

»Samo na izgled suprotne rečenice, koje su takve jedino po tome što su za prethodne vezane suprotnim veznicima, nije potrebno odvajati zarezom; takve nezavisne rečenice češće pišemo bez zareza:

I tako se vuku dani a starost sve više pritiskuje i grbi leđa. – Poče kosu niz prsi češljati a tankijem glasom naricati.«¹⁴

Da bismo se mogli složiti jesu li te rečenice suprotne ili nisu, moramo se najprije složiti što je suprotnost.

Postoje dvije vrste suprotnosti, slabija i jača.

Slabija je kad se izriču opreke koje kazuju da što nije isto, da nije na istom mjestu, da nije na isti način, da nije u isto vrijeme...¹⁵, jača je suprotnost prevarenoga očekivanja. Ako kažem: *Sinoć sam bio u kinu, a---*, sve ćemo prije očekivati nego nastavak: *a nisam gledao film.*

Da su odatle pošli pa rekli da se u primjerima slabije suprotnosti ne piše zarez, a u primjerima jače piše, tada bi to bilo po pravilima logike. No kako god obrazlagali primjere, iz pravila se vidi da su nastojali svako pravilo relativizirati, samo da pisanje zareza bude po logici i slobodno, da može i ovako i onako. A opet su mogli tamo gdje je zarez zalihostan. I to pokazuje da bi se moglo ukinuti pravilo da se zarez piše ispred suprotnih dijelova i suprotnih rečenica.

Treća je pogreška bila što su pravila iznijeli na veoma složen način, tj. u mnogim i zamršenim pravilima. Pisanje zareza među rečenicama iznijeli su prema vrstama rečenica, a one i nisu kriterij za pisanje zareza, nastojeći, kako je već rečeno, da svagdje provedu pravilo: može ovako, a može i onako, tj. može sa zarezom, a može i bez njega.

A kad se pravo razmotre svi primjeri koje navode, onda se vidi da su se držali četiriju kriterija koje su i sami iznijeli:

»Zarezom se, dakle, obilježavaju naporednost, naknadno dodavanje, suprotnost i naročito isticanje.«¹⁶

Kad uzmemo te kriterije, onda vidimo da se oni mogu primijeniti bez obzira radi li se o dijelovima rečenice ili o rečenicama. Te smo kriterije primijenili u *Hrvatskom pravopisu*, a to sam obrazlagao i u nekoliko članaka.¹⁷

Zbog toga što je zarez među surečenicama rijetko razlikovan, teško je naći primjere minimalne opreke.

Primjeri koji se navode kao:

Ivan, ne Petar.

Ivan ne, Petar.

čine mi se pomalo nategnutima. Pa i onaj primjer u kojem se govori da je ruska carica Katarina rekla osuđujući jednoga čovjeka:

¹³ Isto, str. 100.

¹⁴ Isto, str. 101.

¹⁵ Gajo Petrović, *Logika*.

¹⁶ *Pravopis hrvatskosrpskoga književnog jezika*, str. 92.

¹⁷ Jezik – školski leksikon s. v. *Zarez*; Jednostavna pravila za pisanje zareza, *Jezik* 12, 1964, str. 42–46 i nešto prerađen u knjizi *Hrvatska jezikoslovna čitanka*, Zagreb, 1990, str. 15–19.

Ne, u Sibir!,

a pisar zapisao:

Ne u Sibir!

i tako osuđenika spasio progonstva.

U priručnicima je zabilježeno nekoliko primjera:

Prvo pitanje je vrlo važno.

Prvo, pitanje je vrlo važno.

Molim lijepo, pišite!

Molim, lijepo pišite!

Došavši, odmah poče raditi!

Došavši odmah, poče raditi!

Ode veselo, pjevajući.

Ode, veselo pjevajući.¹⁸

A to što si kazala meni, nije jasno.

A to što si kazala, meni nije jasno.¹⁹

Mislila si u tajnosti, suze lije.

Mislila si, u tajnosti suze lije.²⁰

Zapisao sam i više primjera tipa:

Da, ima pravde na zemlji.

Da ima pravde na zemlji.

Ne, valja prodati.

Ne valja prodati.

U rečenici *Ne, volim umrijeti sama²¹* kontekst navodi na to značenje, ali bi dostupio i značenje bez zareza.

U primjeru

– *Ne misliš li da sam lijena?*

– *Ne, mislim da si lijena.²²*

kontekst pokazuje da je zarez pogrešan, to više što bi se u drugoj rečenici očekivala potvrдна čestica *da*.

U Tadijanovićevoj pjesmi *Gorčine Lema Kamena* zarez pokazuje što pjesnik želi reći:

Ljudi misle: u potaji, umro je

Lem Kamen.

Pjesmu *Jutro* Tadijanović je napisao bez rečeničnih znakova i u njoj ima stih:

djeca svijaju grane kljukom lješnjake beru

Budući da nema zareza ni drugih razgodaka, rečenica se ne može jednoznačno pročitati jer se ne može znati kamo pripada *kljukom*.

Može se pročitati:

djeca svijaju grane kljukom, lješnjake beru

djeca svijaju grane, kljukom lješnjake beru.

Ne ulazeći u to što je zbog običaja u branju plodova s grana vjerojatnije prvo značenje, navodim to kao primjer za strukture u kojima tek stanka u govoru, a zarez

¹⁸ F. Cipra i A. B. Klaić, *Hrvatski pravopis*, Zagreb, 1944, str. 102. i 103.

¹⁹ *Pravopis hrvatskosrpskoga jezika književnog*, str. 110.

²⁰ Ne znam odakle sam uzeo taj primjer. (S. B.)

²¹ Romain Rolland: *Jean Christophe*; preveo Slavko Ježić, 3. knj., Zagreb, 1947, str. 391.

²² *Izbor*, 8/1978, str. 120.

u pismu jasno pokazuje što se željelo reći i da glumac kad to želi pročitati, mora ostvariti samo jedno od ta dva značenja, dakle on bira značenje, a ne pisac koji je napisao tekst jer ga je ostavio dvoznačnim.

Određujući pisanje zareza u takvim primjerima, moramo reći da se zarez stavlja prema stanci u govoru ili prema značenju.

Primjer kao:

A to što si kazala meni, nije jasno.

A to što si kazala, meni nije jasno.

pokazuje da pravilo o stavljanju zareza iza zavisnih rečenica vrijedi jednako i za zavisne rečenice kad je zavisna uklopljena jer se jednako tako katkada ne može znati gdje završava zavisna i gdje nastavlja glavna. Kako ćemo formulirati to pravilo, stvar je dogovora, ali primjeri pokazuju da može biti jednako kao i kad je zavisna ispred glavne. Primjeri i praksa pokazuju da ga treba stavljati samo kad je razlikovan, pogotovu što je i pravilo za zavisne ispred glavne već tako formulirano.

Zarez je problem i iza priložnih oznaka i predikatnih proširaka kad su na početku rečenice.

Što se tiče predikatnoga proširka, za njega vrijedi isto što i za zavisne rečenice ispred glavne, samo kad je predikatni proširak višestupan. Dosad se u načelu stavlja zarez.

Neki ne razlikuju priložne oznake od predikatnih proširaka, a dosad to nije bilo jasno ni lingvistici,²³ pa mnogi to automatiziraju i odvajaju od priložne oznake, osobito u srpskoj praksi, pa nalazimo ovakve primjere:

Prema mišljenju američkog delegata, opasnost od iznenadnog izbijanja rata ne može biti isključena sve dok se ne postigne potpuno razoružanje. (Vjesnik, 30. III. 1963, 1.)

Prema mišljenju Ho Ši Mina, ispunjavanje ovih uvjeta osiguralo bi mir u Vijetnamu. (Borba, 8. XII. 1965, 1)

U razgovoru s britanskim novinarom, predsjednik DR Vijetnama je ponovio svoj poznati plan... (Isto)

Prema švedsko-norveškim proračunima, izgradnja atomskog broda za prijevoz rasutog tereta od 60 tisuća tona stajala bi oko 90 milijuna švedskih kruna. (Isto)

U takvim primjerima zarez se ne može stavljati automatski, nego po pravilima o naknadnom dodavanju. Svaki put treba prosuditi je li priložna oznaka važna za smisao cjeline, pripada li organski rečenici u kojoj se nalazi jer se tada zarez ne piše, a ako nije važna, ako osnovna obavijest može i bez nje, ako organski ne pripada cjelini u kojoj se nalazi, tada se taj dio može smatrati naknadno dodanim i zarez se može staviti. O tome dakle odlučuje pisac. On mora razmisliti što želi reći. A to mnogi ne žele nego automatski stavljaju zarez, ili ne stavljaju nikada, a to nije dobro.

SAŽETAK

Stjepan Babić, Filozofski fakultet, Zagreb
UDK 801.1: 808.62, izvorni znanstveni članak,
primljen 22. prosinca 1991, prihvaćen za tisak 1. ožujka 1991.

On the Use of the Comma

This is a discussion of the principles governing the use of the comma in general and specifically in Standard Croatian.

²³ Više je svjetla u to unio M. Peti svojom magistarskom radnjom *Predikatni proširak*, Zagreb, 1979.